

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 913 (4): 913 (5)

Гудзевич А.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

До питання загальноприйнятих понять у географії

Стаття присвячена питанню означення й використання фундаментальних географічних понять, вироблених в означення ієрархічної структурної цілісності поверхні планети Земля. Звертається увага на чинники, які визначають диференціацію земної поверхні. Кожний із структурних елементів – одна із частин земної поверхні з чітко вираженими рисами географічної індивідуальності. Серед іншого – спостерігається взаємозалежність надрової основи з рельєфом поверхні: материкові виступи й океанічні западини переважно відповідають поширенню основних типів земної кори – материкової та океанічної. Розбіжності виявляються на рівні усвідомлення й відображення цілісності материків та океанів, оскільки межа типів кори не збігається з береговою лінією океану. Відсутність чітких діагностичних ознак в поняттях «океан» і «материк» сприяє неоднозначно широкому використанню їх як для означення певних ділянок земної кори так і для характеристики стану земної поверхні (форм планетарного рельєфу та основних типів підстильної поверхні, відмінних за агрегатним станом). Внесено пропозиції стосовно подолання понятійних перешкод.

Ключові слова: материк, океан, земна поверхня, земна кора.

Гудзевич А.В. К вопросу общепринятых понятий в географии. Статья посвящена вопросу определения и использования фундаментальных географических понятий, произведенных в определении иерархической структурной целостности поверхности планеты Земля. Обращается внимание на факторы, которые определяют дифференциацию земной поверхности. Каждый из структурных элементов – одна из частей земной поверхности с четко выраженными чертами географической индивидуальности. Среди прочего – наблюдается взаимозависимость недр с рельефом поверхности : материковые выступы и океанические впадины преимущественно отвечают распространению основных типов земной коры – материковой и океанической. Расхождения оказываются на уровне осознания и отражения целостности материков и океанов, поскольку граница типов коры не совпадает с береговой линией океана. Отсутствие четких диагностических признаков в понятиях «океан» и «материк» способствует неоднозначно широкому использованию их как для определения определенных участков земной коры так и для характеристики состояния земной поверхности (форм планетарного рельефа и основных типов подстилающей поверхности, отличных за агрегатным состоянием). Внесены предложения относительно преодоления понятийных препятствий.

Ключевые слова: материк, океан, земная поверхность, земная кора.

Hudzevych A.V. To the question of the generally accepted concepts in geography. The article is sanctified to the question of determination and use of the fundamental geographical concepts produced in determination of hierarchical structural integrity of surface of planet Earth. Attention applies on factors, that determine differentiation of earth surface. Each of structural elements – one of parts of earth surface from the clearly expressed lines of geographical individuality. Among other – there is interdependence of basis of bowel of the earth with relief of surface: mainland ledges and ocean cavities mainly answer distribution of basic types of the earth's crust – a mainland and ocean. Divergences appear at the level of realization and reflection of integrity of mainlands and oceans, as a border of types of bark does not coincide with the coastline of ocean. Absence of clear diagnostic signs in concepts «ocean» and «mainland» assist ambiguously deployment them as for determination of certain areas of the earth's crust so for description of the state of earth surface (forms of planetary relief and basic types of laying surface, excellent after the aggregate state). Brought in suggestion in relation to overcoming of concept obstacles.

Keywords: mainland, ocean, earth surface, the earth's crust.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими питаннями. Географія – одна з найдавніших, найінформативніших та універсальноціннісних наук сучасності, яка продовжує інтенсивно розвиватися. Значна обширність та інтегративність географії, у порівнянні з іншими гілками наукового Знання, надає їй численних переваг, але й потребує обґрунтовано виваженого використання вироблених в процесі її розвитку фундаментальних понять, які формують у всього Людства комплексну і системну уяву про планету Земля та геопростір загалом. «Частина світу», «материк», «континент», «океан» – поняття, які введені і реалізовані в понятійному апараті географії давно, але трактуються досить неоднозначно, що утруднює їх повноцінне практичне використання.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Сучасні уявлення про будову і фазах формування рельєфу Землі в різні часові епохи систематизовані у вітчизняних й зарубіжних підручниках і посібниках (Ананьєв Г.С., Бредіхін А.В., 2008; Багров М.В., Боков В.О., Черваньов І.Г., 2000; Коротун І.М., 1999; Муратов М.В., 1975; Стецюк В.В., Ковальчук І.П., 2005 та інші) й висвітлюються з позицій зв'язку будови верхніх горизонтів земної кори і рельєфу планети на основі загальноприйнятої теорії нової глобальної тектоніки плит. Але у цій та іншій географічній літературі, де розглядаються основні елементи рельєфу Землі та земної кори, зазвичай означенню понять «материк», «частина світу», «океан» не надається належного значення, або ж мають місце розбіжності їх трактування. Це перешкоджає формуванню уяви не тільки про їх місце на планеті, але й обмежує їх аналіз та використання у практичній площині. Ця публікація передбачає корегування цієї ситуації.

Метою цієї публікації є обґрунтування згаданих вище понять на основі формально-структурних особливостей загально географічних термінів задля їх упорядкування й уніфікації.

Результати дослідження. Материк і океан. Особливістю денної земної поверхні є візуальне споглядання суходільних і водних поверхонь – материків і океанів. Вони формують два основних гіпсометричних рівні земної поверхні: абсолютні відмітки вище 0 м над рівнем Світового океану в межах континентальних (материкових) виступів утворюють суходіл (148, 63 млн. км², або 29,2% усієї земної поверхні), нижче 0 м – заповнені водними масами краї континентальних виступів та западинні океанічні частини планети (361,45 млн. км², що відповідає 70,8% поверхні планети). В їх основі – різні типи земної кори [14]: порівняно тонка (5-10 км) та загалом однорідна за товщиною океанічна та удвічі-увосьмеро більше, ніж під океанами (20-40 км, подекуди – до 75 км), – континентальна (материкова). Дзеркальним відображенням рельєфу земної поверхні, її потужності та особливостей відповідності континентальним виступам і океанічним западинам є нижня межа земної кори – поверхня Мохоровичича. Вона найнижче опускається під високими горами материків, а під океанами її положення є найближчим до земної поверхні.

Подібна, на перший погляд, однорідність надрової основи (основними структурними елементами є платформи – континентальні й океанічні /таласократони/ та орогенні рухливі пояси – геосинкліналі на континентах і георифтогеналі в океанах), проявляється й у її шаровості. Материковий тип земної кори складається з осадового і кристалічних метаморфічно-магматичних шарів. Традиційно їх називають «гранітним» та «базальтовим», хоч ще у 1962 році Міжнародний союз геодезії й геофізики не рекомендував називати шари «гранітним» і «базальтовим», обмежуючись посиланням лише на швидкість проходження у них ударних хвиль (4,5-6,5 – 6,4-7,7 км/с). Таке рішення базується

на тому, що умовно названі «гранітний» і «базальтовий» шари складені кристалічними магматичними і метаморфічними породами, близькими за складом і щільністю до гранітів (кристалічними сланцями, гнейсами, амфіболітами) та базальтів (габро, дуніти) [14]. Використовувані останнім часом словосполучення на кшталт «гранітогнейсовий» чи «граніто-метаморфічний» в означення другого шару й «грануліт-базітовий» – задля розпізнавання третього шару конкретизують, узагальнюють та доповнюють відомості про їх генезис і склад.

Океанічному типу земної кори також притаманні верхній осадовий (глинисті, кременисті й карбонатні відклади потужністю 1–10-15 км) та «базальтоїдний» (андезити, базальти, серпентиніти, долеріти, потужністю 1,5-2 км) шари. Між ними відсутній «гранітно-метаморфічний» шар, звичний і характерний для континентального типу земної кори. В океанічній корі його підміняє «габровий» у верхній частині і вулканіто-консолідований («смугастих комплекс» у складі габро і ультрамафітів потужністю до 5 км) шар, або акустичний підмурівок – у підніжній частині. Таким чином габро-серпентинітовий шар представляє основу океанічної кори. Проте його невиразність, а подекуди і повна відсутність викликає заперечення або ж ігнорування тришаровості океанічної кори у друкованих навчальних виданнях [2; 10] із зведенням до двошаровості. Відмінності у будові, складі, потужності, густині порід тощо доповнюються і віковими їх особливостями. Найдавніші породи материкової земної кори мають вік близько 3,8-3,6 млрд. років, а породи океанічної кори – не більше 180-160 млн. років. Давніми аналогами океанської кори, за якими можна уявляти її геологічне минуле, геотектоністи [14] вважають офіоліти («тріада» порід – серпентинізовані ультрамафіти, габро, базальти і радіоляріти), які виходять на поверхню у внутрішніх зонах більшості складчастих систем суходолу. Виключенням вважається западина Тихого океану, «ложе якого, на думку більшості дослідників, як величезний регіон з корою океанічного типу існує принаймні з палеозою, тобто більше 0,5 млрд. років, а можливо, і 1 млрд. років (?)» [5, с. 68].

Отже, земна кора, яка, по суті, виступає діагностичною ознакою найголовніших її структурних підрозділів якоюсь мірою стає на заваді чіткої уяви про океан і материк як звичні для візуального сприйняття відображення суходолу та водної океанічної поверхні. В океані кора океанічного типу майже виключно пов'язана з декілька кілометровими глибинами, тобто обмежена ложем океану з відмітками нижче 2500-4000 м. На противагу їй утворення континентального типу формують самостійні материкові виступи та знаходяться в океанічному «царстві» двояко – як підводне продовження континенту до глибини 2000 м (іноді 4000 м), так і окремою, відмежованою від континенту структурою у вигляді мікроконтинентів [3]. Типовими прикладами утворень, які складені земною корою материкового типу (мікроконтиненти) є Сейшельські о-ви, хребти Мадагаскарський, Мозамбікський, плато Брокен і Маскаренське в Індійському океані та Новозеландське плато (підняття Кемпбелл і Чатем, хр. Лорд-Хау) у Тихому океані.

Окрім домінуючих типів земної кори – материкового (41%) та океанічного (56%), в океанах мають місце перехідні типи. Щоправда у деякого з дослідників існує переконання в тому, що планеті властиві лише два типи земної кори – 58% приходить на континентальний тип і 42% на океанічний [12]. При врахуванні перехідних типів виявляється, що вздовж континентальних схилів і континентальних підніжжів представлений субокеанічний тип, головною особливістю якого тонша (15-20 км), у порівнянні з континентами, континентальна кора. Рифтогенний і геосинклінальний типи відповідають серединно-океанічним хребтам і геосинклінальним

поясам земної кори, які за морфографічною класифікацією рельєфу є найбільшими (планетарними) сучасними нерівностями земної поверхні нарівні з материковими виступами та океанічними западинами [10, с. 58]. Їх розміри в масштабі планети досить значні. Площа серединно-океанічних поясів становить більше 50 млн. км² (майже 10% площі земної кулі). Приблизно таку саму площу займають сучасні геосинклінальні пояси. Загалом, перехідні типи властиві океанічним ділянкам з глибинами від 2000 до 4000 м, стиковим ділянкам материків і океанів та рифтовим зонам континентів. За характером глибинної будови кори у рифтах і зонах, що обрамляють їх, розрізняються основні категорії рифтів – внутрішньоконтинентальні, міжконтинентальні, періконтинентальні й внутрішньоокеанічні.

Таким чином, усі типи земної кори (рис. 1) знаходяться у чіткій відповідності до комплексів і елементів материкових виступів та дна океанічних западин: континентальна і субконтинентальна – материків і підводних їх окраїн (шельф, материковий схил, материкове підніжжя), геосинклінальна (суб-океанічна) – перехідних зон (стик материків і океанів: западини окраїнних морів, островні дуги, глибоководні жолоби), океанічна – ложа океану (океанічні котловини, океанічні хребти і височини), рифтогенна – серединно-океанічних хребтів та внутрішньоконтинентальних рифтів.

За структурними співвідношеннями океанічної і материкової кори виділяються декілька принципово відмінних перехідних типів (як правило, – тихоокеанський активний та атлантичний пасивний). Для першого, або тихоокеанського, властива наявність більш-менш широкої перехідної зони у вигляді глибоководних западин окраїнних морів, островних дуг і вузьких довгих океанічних жолобів з мозаїчною будовою кори (периферія Тихого, індонезійське узбережжя Індійського, Карибський і Південногебрідський райони Атлантичного океанів). Для атлантичного типу характерне швидке виклинювання «гранітного» шару в зоні материкового схилу, що зумовлює різкий перехід від континентальної земної кори до океанічної (більша частина Атлантичного, Північного Льодовитого, Південного та Індійського океанів).

Структурною межею між материком та океаном вважаються океанічні жолоби, оскільки у багатьох із них один схил представлений материковою, а інший – океанічною корою. Межа між ними глибоко опускається у надра Землі. У інших випадках структурною межею, яка розділяє континентальний та океанічний типи земної кори є материкове підніжжя. Воно утворене на місці глибокого прогину (близько 5 км) і в рельєфі виконує об'єднуючу функцію між материковим схилом і океанічною западиною, одночасно виступаючи і обмежувачем і каркасним елементом.

Геолого-геоморфологічні відмінності, які виявлені у будові материкової та океанічної земної кори у середині XX ст. призвели до зміни звичних у географії, зокрема землезнавстві та геології, поглядів, за якими материки здавна виділялися за загальногеографічним підходом, тобто обрисами їх берегів, просторово обмежуючись береговою лінією.

Посилаючись на структурні особливості земної кори, які виявляються передусім у неспівпаданні меж типів кори з береговою лінією материків та океанів, дехто з географів пропонує не обмежуватися суходолом, а включати до складу материків їх підводну окраїну, тобто прилеглі материкові обмілини (шельф), материкові схили й підніжжя материкового схилу аж до глибин 500 [14] та 2,44 км, де проходить межа між континентальною та океанічною корою. У

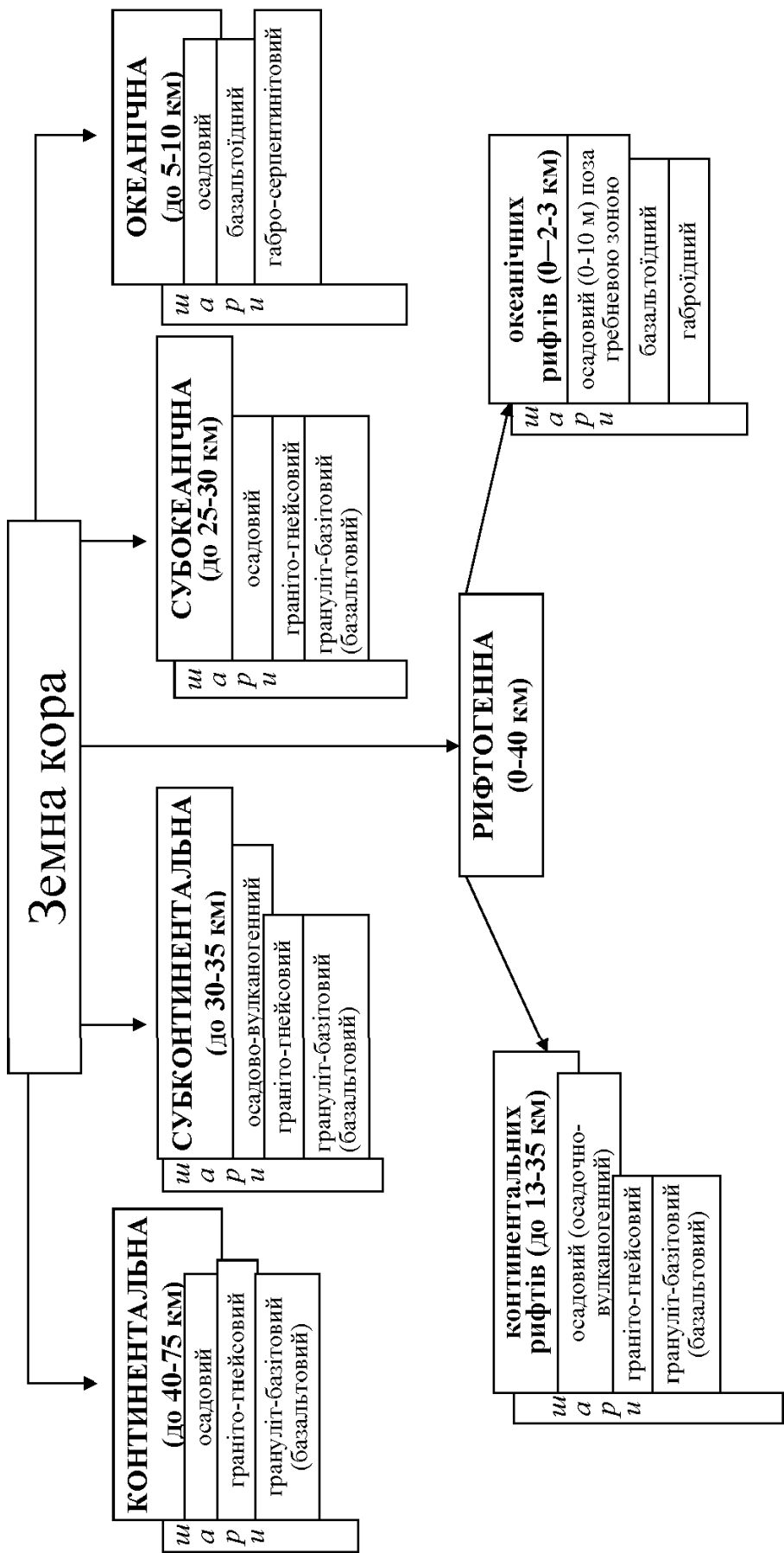

Рис. 1. Типи земної кори

такому разі значно «вироснуть» площі материків, враховуючи, що значна їх частина (близько 22-22,6% або – 80,6-81,5 млн. км²) вкрита водами морів та океанів, і відповідно зменшаться площі океанів.

Така територіальна диференціація поверхні Землі за генетичними ознаками передбачає виокремлення материкової надводної й підводної (шельф, материковий схил і материкове підніжжя) частин та обмеження океанічного дна лише ложем океану (рис. 1), тобто площею дещо більшою 200 млн. км² (близько 60% площі Світового океану). Це перешкоджає формуванню цілісного сприйняття суходолу та океанічної водної поверхні з якими поняття «материк» та «Світовий океан» асоціюються. При цьому втрачають сенс повноцінного використання і такі поняття як «материковість Північної півкулі» та «океанічність Південної півкулі», визначені С.В. Калесником (1970) серед основних закономірностей планети Земля. Зокрема у географічному енциклопедичному словнику [1] материкова півкуля трактується як «півкуля Землі, в межах якої суша розвинена найширше (займає 47% площ світового простору)» [1, с. 173] на противагу океанічній півкулі «в межах якої Світовий океан покриває найбільшу площу (суходіл займає лише 9%)» [1, с. 209].

Зв'язок земної кори з рельєфом поверхні пояснює нова теорія глобальної тектоніки плит, зміст якої було сформульовано в кінці 60-х років XX століття. Її основні положення такі: а) літосфера складається з крупних плит з континентальною корою чи з океанічною, або включаючи обидва типи кори, які горизонтально переміщуються одна відносно іншої. Їх межі приблизно збігаються серединно-океанічними хребтами і континентальними рифтами, тобто визначаються сейсмічними поясами; б) у зонах серединно-океанічних хребтів і континентальних рифтів відбувається спрединг літосферних плит, що спонукає до підйому мантії речовини та формуванню земної кори океанічного типу; в) у зоні рухомих поясів, зокрема у глибоководних жолобах відбувається підсування одних плит під інші (субдукція) з утворенням островних дуг (зустріч двох океанічних плит: Атлантичний океан – жолоби: Кайман і Пуерто-Ріко та Антільські о-ви; Індійський океан – Зондський жолоб й Великі і Малі Зондські о-ви; Тихий океан: Алеутський жолоб і Алеутські о-ви, Курило-Камчатський жолоб і Курильські о-ви, Японський жолоб і Японські о-ви, Філіппінський жолоб і Філіппінські о-ви; Маріанський жолоб і Маріанські о-ви, жолоб Кермадек і о-ви Кермадек, жолоб Тонга і о-ви Тонга; Південний океан – Південні Сандвічеві острови і Південносандвічев жолоб), гірського ланцюга вздовж узбережжя материка (зустріч континентальної та океанічної плит: Центральноамериканський, Перуанський і Чилійський жолоби та Кордільєри й Анди Центральної та Південної Америки, або гірського поясу (зіткнення двох континентальних плит або колізія – Альпійсько-Гімалайський складчастий пояс).

Теорія глобальної тектоніки плит розкриває проблему утворення океанічної та континентальної кори, зон зчленування між окремими літосферними плитами, причини тектонічної активності, еволюцію материків і океанів та сучасний розподіл їх на поверхні Землі. Нижньою межею прояву тектоніки плит визначено глибини 300-400 км, які є граничними у співвідношеннях верхньої і середньої мантії [14], тобто підшву області активного прояву тектоно-магматичних процесів – тектоносфери. Щоправда останнім часом Ю.М. Пушаровським та іншими геологами до тектоносфери віднесено земну кору та усю мантію, що переносить розташування підшви тектоносфери до глибини 2900 км [7].

При цьому самі літосферні плити не є ідеальними моделями (основою)

визначення цілковитих відповідностей (географічних гомологій) у будові земної поверхні, обрисах океану й суходолу, оскільки до складу плит входять ділянки як суходолу, так і дна океану (океанічної котловини). При цьому межі літосферних плит «ріжуть» і суходіл, і океанічне дно. Важлива особливість плит полягає в тому, що з семи найбільших з них, на які припадає до 94% земної поверхні, – шість є продуктом взаємодії усіх відомих нині типів земної кори передусім континентальної та океанічної (рис. 1). Лише Тихоокеанська плита складена переважно земною корою океанічного типу.

Підходи до визначення материка у «Географічному словнику» є відображенням непослідовності через одночасне визнання підводних околиць континентів і перехідних зон «власністю» двох антагоністів – суходолу (материка) та водних мас (океану). Ці протиріччя були помічені у географічному середовищі ще у середині ХХ ст. Тоді ж задля чіткого розмежування надводної і підводної частин материкового масиву, було зроблено спробу використати термін континент (від латинського *continens* – безперервний, суцільний). Взявши за основу структурну єдність суходолу Б.Б. Родоманом [8] було виділено чотири континенти: Америку, Австралію, Антарктиду та Афросвразію (Африка і Євразія; Старий Світ). З часом обидва терміни (материк і континент) знову стали вживатися як синоніми. Справедливості ради варто зазначити, що сучасні континенти, за винятком Австралії та Антарктиди, за умови опускання рівня Світового океану на 100-200 м – утворять один суходіл, а свою суходільну єдність Афросвразія, як і Америка, втратили лише з розбудовою каналів у ХІХ та ХХ ст.

Поняття «Океану» більш виважене, хоч і не безапеляційне. Своєрідна будова дна океану, яке утворюють підводні околиці материкового виступу (шельф, материковий схил і материкове підніжжя), перехідна зона (котловини окраїнних морів, острівні дуги, глибоководні жолоби), серединно-океанічні хребти і ложе океану [1, с. 208] переконують в деякій умовності щодо геоматично-геоморфологічної однорідності (індивідуальності, «монізму») об'єкта та вказують на його конгломеративну сутність.

Звичайно, на сучасному етапі розвитку геосвіту «материка чи океану в чистому вигляді не існує: околиці материків занурені під воду в океанічних володіннях, а водні маси океанів «окупували» окраїни континентів. Для повного звільнення одне одного від «взаємоопіки» необхідне зниження рівня океану як мінімум на 3500-4500 м, себто до нинішньої глибини материкового підніжжя. Людство такого випадку не пам'ятає» [4, с. 3]. Сучасний океанічний рівень є наслідком трансгресивного розвитку Світового океану протягом останніх 30-ти тисяч років, коли рівень морів спочатку впав на 110 м від рівня звичного узбережжя під час найкраще вивченого максимального четвертинного зледеніння, а потім піднявся до сучасних позначок [11]. В умовах типового міжльодовиков'я, у якому перебуває у даний час природа Землі рівень океану продовжує поступово підвищуватися. Період з 500 до 1000 року характеризувався швидкістю підвищення рівня близько 1 мм/рік. Нині вона становить 1,5-2 мм на рік і, можливо, буде ще більшою. Найбільш інтенсивне підвищення рівня спостерігається у Північному Льодовитому океані – 2,6 мм/рік, тоді як в Атлантичному – близько 2 мм/рік, у Тихому – 1 мм/рік, в Індійському – 0,6 мм/рік [6].

За оцінками О.Г. Сорохтіна і С.О. Ушакова [9], через 200 млн років середні температури на Землі опустяться декілька нижче +12°C, одночасно з цим і рівень Світового океану знизиться приблизно на 200 м, після чого оголяться (обміліють)

всі сучасні шельфи, хоча і в цій ситуації на низьких і середніх широтах умови для розвитку високоорганізованого життя залишаються цілком прийнятними. Тільки приблизно через 400 млн. років середні температури на земній поверхні опустяться до температури біля $+10^{\circ}\text{C}$, а рівень океану в порівнянні з його сучасним положенням в цей час опуститься більш ніж на 0,5 км. У цьому випадку всі північні й південні материки навіть на помірних широтах виявляться скутими льодовиками, покриються льодом і піднесені ділянки континентів на екваторі.

Як і серед географів, у науковому середовищі геологів існує тверде переконання того, що хоч підводні окраїни континентів і спускаються до глибин порядку 3,5-4 км, звідки починається область розвитку власне океанської кори, все ж їх «доцільно розглядати разом з власне океанським ложем, оскільки у своєму розвитку вони тісно пов'язані з розвитком океанів» [14, с. 26-27].

Над поверхнею океану підіймаються ділянки суходолу різної розмірності, які при формуванні уяви про материк потребують виділення й відповідного трактування. Недаремно Б.Б. Родоман вважає, що «...весь сенс терміна континент в тому і полягає, щоб бути протиставленим поняттю «острів» [14]. За найсучаснішим визначенням українського географа Ю.Д. Шуйського «морським островом слід назвати відносно невеликий за площею суходіл, що з усіх боків оточений морем, має складний рельєф та геоструктуру, з активною динамікою берегів, складений різними за складом і віком гірськими породами, які можуть накопичувати підземну воду, вкритий шаром ґрунту та рослинності, заселений комплексами острівної флори і фауни, створює особливий режим поверхневих вод і може забезпечити діяльність людини» [15, с. 7]. Таке розуміння острова уможливило чітке розмежування цього поняття від скелі, якою є «дуже маленький клаптик суходолу, що височить над рівнем моря (океану, озера, річки) і з усіх боків оточений водою, за геоструктурою елементарний, складений твердими скельними одноманітними породами, не має на поверхні ґрунтового і рослинного покриву, непридатний для життєдіяльності людини» [15, с. 8], але потребує залучення інших критеріїв, зокрема показника топологічної розмірності для розмежування з поняттям «материк». Оскільки найбільшим островом планети вважається Гренландія (2,176 млн. км²), то задля уникнення бажання у майбутньому переглянути статус окремих материків, наприклад, Австралії (найменший материк планети), доцільно вважати площу Гренландії як максимально межу для виділення суходільних територій рівня «острова».

Варто зазначити, що материкова кора формує лише 94% площі материкового суходолу (інші 6% складають озерні западини Каспію, Байкалу та ін., яким властиві інші типи земної кори) і 29% площі всієї планети. Та й не вся поверхня площі материків є ідеальним суходолом, оскільки існують річки, озера, водосховища, ставки й території, які вкриті льодом (наприклад, Антарктида).

В утворенні інших суходільних територій, островів та скель, цей тип земної кори також домінує, але порівняно більше задіяні й інші типи земної кори (океанічна, рифтогенна і геосинклінальна). З врахуванням походження та розташування, наприклад, острови, поділяються на материкові (Гренландія, Британські, Мадагаскар і ін.) та самостійні (Бермудські, Гавайські та ін.).

Океан і материковий суходіл як рівноправні територіальні елементи в загальній картині Світу почали розглядатися з середини 50-х років XX ст. [3]. Поштовхом для вивчення маловідомого донедавна Світового океану став Міжнародний геофізичний рік (1957-1959), результати якого зумовили наступні

роки і десятиліття активного пізнання будови дна Світового океану.

На картах постсоюзно-радянського простору зазвичай виділяють чотири океани: Атлантичний, Північний Льодовитий, Індійський і Тихий. Можливо це результат дотримання рекомендації розісланого через ЮНЕСКО проекту поділу Світового океану у 1966 році. Проте ще у 1650 році голландським географом Б. Вареніусом вперше було запропоновано поділ безперервної водної оболонки на п'ять частин: Тихий, Атлантичний, Індійський, Гіперборейський (нині Північний Льодовитий) та Південний Льодовитий океани. У 1845 року цей поділ був затверджений Британським королівським географічним товариством. Пізніше, зважаючи на нові результати дослідження Світового океану, були неодноразові спроби його переглянути. Здебільшого пропозиції стосувалися полюсних частин Світового океану, зокрема заперечувався «суверенітет» Північного Льодовитого океану, який розглядався як внутрішнє Полярне море Атлантичного океану та не визнавався Південний океан (Шокальський Ю., 1917). У 1966 році Південний океан офіційно визнано на Другому міжнародному гідрографічному конгресі. У 2000 році Міжнародна гідрографічна організація прийняла поділ Світового океану на п'ять океанів, але досі не ратифікувала своє рішення 2000 року про визначення океану в межах 60-ї південної паралелі. Тому нині знову офіційними є чотири океани: Атлантичний океан, Індійський океан, Північний Льодовитий океан, Тихий океан.

Незважаючи на міжнародні зусилля в плані упорядкування водного простору, поділ Світового океану є досить умовним. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії, вказує на те, що в США набув найбільшого визнання поділ на 7 океанів. Зокрема це практикується у пізнавальній програмі Google Earth. Поділ на 7 океанів, походить від аналогії з античними і середньовічними 7 морями. При такому поділі виділяють Північно-Льодовитий, Північно-Атлантичний, Південно-Атлантичний, Індійський, Північно-Тихий, Південно-Тихий та Південний океани.

Океан, Світовий океан і океанічна котловина поняття суто не рівнозначні, що чітко фіксується у їх визначеннях [1, с. 208, 209]. Океан – найбільший водний об'єкт, складник Світового океану, розташований серед материків, має систему циркуляції вод та інші специфічні особливості. Світовий океан визначається як «безперервна водна оболонка Землі, яка оточує материки і острови та володіє єдністю сольового складу» [1, с. 208]. Океанічні котловини розглядаються як «западини в межах ложа океанів, обмежені підводними хребтами, валами і височинами» [1, с. 209].

Чіткого, позбавленого дискусійного присмаку, визначення, потребує і поняття «материк». Нині воно неоднозначно широко використовується як для означення структур земної кори так і для характеристики земної поверхні. У такому значенні подається це поняття й у географічному енциклопедичному словнику: «Материк, континент, великий масив земної кори, більша частина поверхні якого виступає над рівнем Світового океану у вигляді суші, а периферійна частина занурена під рівень океану» [1, с. 172].

На переконання автора, доцільно задля уникнення плутанини при характеристиці надрової частини планети, зокрема і земної кори, використовувати термін материковий виступ (масив). В основу поняття може лягти визначення, зроблене свого часу І.М. Коротуном для означення материків у поєднанні з «енциклопедичним». Таким чином, *материковими виступами є «ізостатично врівноважені масиви континентальної земної кори, що мають структурні ядра у вигляді давніх платформ, оточені більш молодими утвореннями»* [2, с. 122],

більша частина поверхні яких виступає над рівнем Світового океану у вигляді суші, а периферійна частина занурена під рівень океану.

Натомість, **материк, або континент**, – це велика ділянка суходільної земної поверхні (суходолу; не менше 2,5 млн. км²), утворена земною корою континентального типу, яка майже виключно лежить вище рівня Світового океану та обмежена береговою лінією. Коротко, – надводна частина материкового виступу. Такий підхід узгоджується із сучасним етапом розвитку геоморфології, на якому класифікацію рельєфу здійснюють за його морфографо-морфометричними ознаками, «зокрема це класифікація форм рельєфу за розмірами, положенням земної поверхні суходолу та океанічного дна щодо умовного нуля (рівня океану)...» [10, с. 27]. Як результат, – виокремлюється два основних гіпсометричних рівні земної поверхні: материково-острівний (суходільний) та океанічний (водний). В ландшафтному відношенні рівень океану (берег) є одним із ландшафтних рубежів, який відокремлює наземні (суходільні) ландшафти від водних (океанічних), який разом із іншими (снігова лінія, рівень 400 м та ін.) ще у 1967 році встановив Ф.М. Мільков.

Висновки. При використанні понять «материк» і континент вважати їх синонімами, тоді як поняття «материк» (М) і «океан» (О) потрібно розрізняти: М і О як два основних гіпсометричних рівні земної поверхні – материково-острівний та океанічно-котловинний, з одного боку, і основних типів підстильної поверхні, відмінних за агрегатним станом (суходільний водний) – з другого, та М і О як елементи Земної кори. Принципові понятійні відмінності аналізованих термінів полягають у тому, що **океанічні западини і материкові виступи**, як і орогенні (рухомі) пояси – геосинкліналі та георифтогеналі є основними структурами земної кори, тоді як **океанічні котловини й материки (континенти)**, гірські (орогенні) області та серединно-океанічні хребти – основними структурами рельєфу земної поверхні. Варто розрізняти також поняття «материк» і «частина світу». Більш детально цей матеріал буде представлений у наступних публікаціях.

1. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А.Ф. Трешников. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 432 с.
2. Коротун І.М. Загальне землезнавство / І. М. Коротун. – Рівне: РДТУ, 1999. – 310 с.
3. Леонтьев О.К. Батиграфическая кривая и размеры планетарных морфоструктур Мирового океана / О.К. Леонтьев, С.А. Лукьянова, Л.И. Калинина // Геоморфология. – 1974. – №4. – С. 3–11.
4. Марков К.К. О единстве природы океана и материков : (Физическая география Земли) / К.К. Марков // Изв. ВГО. – 1968. – Вып. 6. – С. 481–487.
5. Милановский Е.Е. Рифтогенез и его роль в развитии Земли / Е.Е. Милановский // Соросовский образовательный журнал. – 1999. – №8. – С. 60–70.
6. Павлидж Ю.А. Возможные изменения уровня океана в начале третьего тысячелетия // Океанология. – 2003. – Т. 43, № 3. – С. 441–446.
7. Популярная тектоника : собрание научно-популярных статей / Ю.М. Пушаровский. – М.: ГЕОС, 2006. – 198 с.
8. Родоман Б. Б. О понятиях «материк», «континент» и «часть света» / Б. Б. Родоман // Известия ВГО. – 1959. – № 2. – С. 159–160.
9. Сорохтин О.Г. Развитие Земли / О.Г. Сорохтин, С.А. Ушаков. – М: Изд-во МГУ, 2002. – 506 с.
10. Стецюк В.В. Основи геоморфології [навч. посібник] / В.В. Стецюк, І.П. Ковальчук [за ред. О.М. Маринича]. – К.: Вища школа, 2005. – 495 с.
11. Удра И.Ф. Биogeографическое подтверждение морских трансгрессий и внутриматериковых подтоплений на территории Евразии в антропогене / И.Ф. Удра // Известия РАН. Серия географическая. – № 2, Март-Апрель 2009. – С. 69–77.
12. Фролова Т.И. Роль магматизма в образовании океанов / Т.И. Фролова // Соросовский образовательный журнал. – 1996. – № 8. – С. 69–75.

13. Фундаментальные проблемы общей тектоники / ред. Ю.М. Пушаровский. – М.: Научный мир, 2001. – 520 с.
14. Хаин В.Е. Геотектоника с основами геодинамики [учебник для студентов геологических специальностей вузов] // В. Е. Хаин, М. Г. Ломизе. – М: Изд-во МГУ, 1995. – 480 с.
15. Шуйський Ю. Д. Наукове обґрунтування поняття «острів» / Ю. Д. Шуйський // Український географічний журнал. – 2006. – №3. – С. 3-8.
1. Locorum encyclopedic dictionary. Conceptus et terminis / HL. edited by A.F. Treshnikov. – М. : Strutionum. Encyclopedia, 1988. – 432 s.
2. Korotun I.M. Generalis zelevnovova / I.M. Korotun. – Ruse: UNIVERSITY, 1999. – 310 s.
3. Leontiev O.K. a curva et magnitudine planetarum morphostructures oceanum / O.K. Leontyev, S.A. Lukyanova, L.I. Kalinin // Geomorphology. – 1974. – No. 4. – S. 3-11.
4. Markov K.K. In unitatem naturae oceanum et continentes : (Corporis geographia Terrae) / K. K. Markov, Izv. GED. –1968. – Vol. 6. – S. 481-487.
5. Milanovskiy E.E. Rifting et eius munus in progressionem Terra / E.E. Milanovskiy // Sorosovsky educational acta. – 1999. – No. 8. – S. 60-70.
6. Pavlic Yu. A. Fieri mutationes, in mare gradu, ineunte tertio Millennio // Oceanology. – 2003. – Vol. 43, N. 3. – S. 441-446.
7. Popularis tectonics : collectio popularis scientia articulis / Yu. M. Pushcharovsky. – М.: GEOS, 2006. – 198 p.
8. Rodoman B. B. De conceptu «continens», «continens», et «continens» / B. B. Rodoman // Izvestiya VGO. – 1959. – No. 2.– S. 159-160.
9. Sorokhtin O.G. Progressus terra / O.G. Sorokhtin, S.A. Ushakov. – Moscua: Moscoviae aedibus BG Teubneri, 2002. – 506 s.
10. Stetsyuk V.V. Basics of geomorfologii [navch. posibnik] / V.V. Stetsyuk, I.P. Kovalchuk [Ed est. OM Marynich]. – K. Vishcha schola, 2005. – 495 s.
11. Udra I.F. Biogeographic confirmatio maris inundationes et mediterraneis inundantem in territorio Eurasia in Quaternary / I.F. Udra // Izvestiya cucurrit. Locorum series. – No. 2, Martio-Aprili 2009. – S. 69-77.
12. Frolova T.I. Munus magmatism in formatione maria / T.I. Frolova // Velut soros educational acta. – 1996. – No. 8. – S. 69-75.
13. Fundamentalis quaestiones de Communi tectonics / Yu. M. Pushcharovsky. – М.: Scientificum mundi, 2001. – 520 s.
14. Khain V.E. geotectonics cum bases geodynamics [artem enim alumni sodales propria superioris educationis institutis] / V.E. Khain, M.G. Lomize. – М: MSU Publishing casam, 1995. – 480 s.
15. Shuisky Y.D. Navigationem obrudovaniya essentia conceptus «Ostrov» / Y.D. Suiseki // Ukrainian acta geographia. – 2006. – No. 3. – P. 3-8.

Подано до редакції 23.03.2016

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик